

Christianity and War in Medieval East Central Europe and Scandinavia, ed. Radosław Kotecki, Carsten Selch Jensen, Stephen Bennett (Beyond Medieval Europe), Arc Humanities Press, Leeds 2021, ss. XIV + 310, ISBN 9781641891332, e-ISBN 9781641891349.

Publikacja zatytułowana *Christianity and War in Medieval East Central Europe and Scandinavia*, zredagowana przez Radosława Koteckiego, Carstena Selcha Jenssena i Stephena Benetta, ukazała się na rynku wydawniczym w 2021 r. Omawia relacje między chrystianizacją, konwersją, ideą funkcjonowania świata chrześcijańskiego doby krucjatowej a towarzyszącą im wojną.

Książka rozpoczyna się od czytelnego spisu ilustracji i map. Po nim następuje obszernie wprowadzenie, w którym redaktorzy podali powody przygotowania pracy. Jednym z nich był projekt badawczy realizowany przez Koteckiego i Jensena, poświęcony roli wczesnośredniowiecznego duchowieństwa w czasie prowadzonych działań wojennych. Do dyskusji uczonych włączył się Stephen Bennett. Wspólne debaty zaowocowały potrzebą wyjścia poza obecne do tej pory schematy interpretacyjne. Redaktorzy omawianego tomu podkreślają, że jego celem jest wypełnienie luki spowodowanej brakiem publikacji stanowiących syntezę badań nad wspomnianym zagadnieniem dla obszaru Europy Środkowo-Wschodniej i Północnej. Biorąc pod uwagę liczbę prac koncentrujących się na funkcjonowaniu idei krucjatowych i znaczeniu zakonów rycerskich, tego rodzaju cel wydaje się nie tylko zasadny, lecz także oczekiwany. Zamiarem redaktorów było więc omówienie wspomnianej problematyki badawczej oraz odejście od głównego nurtu dotychczasowych studiów (nawiązujących przede wszystkim do płaszczyzny ideologiczno-politycznej obserwowanych zjawisk). Na poziomie fenomenologicznym wskazano na dwa zasadnicze aspekty dociekań autorów tekstów w omawianej pracy (dla obszaru Europy Środkowo-Wschodniej i Skandynawii): wojnę (czy raczej szeroko rozumianą działalność militarną) oraz chrześcijaństwo i kulturę chrześcijańską (jako swego rodzaju punkt odniesienia dla obserwowanych źródłowo zjawisk).

Pewną wątpliwość budzi postrzeganie tej problematyki przez pryzmat pojęć „młodsza Europa” i „nowe chrześcijaństwo”. Ujęcie to ma już określoną tradycję badawczą, jednak w szczegółowych studiach należałoby mówić raczej o recepcji ogólnoeuropejskich idei i określonych wzorców kulturowych w wymiarze generatywnym kultury (czy raczej korelatów kultury). Tym bardziej że na poziomie *translatio* i *renovatio Imperii Romanorum* (zarówno w wydaniu bizantyjskim, jak i pokarolińskim) kultura chrześcijańska stanowiła element decydujący o rozszerzaniu imperium Chrystusa (w jego biblijnym wydaniu: budowa nowego Izraela). Czynnikiem ten był jednym z mechanizmów pozwalających na włączanie kolejnych *nationes* i *gentes* w struktury *Imperium Christianum*, nie wiązał się natomiast z pozabiblijną hierarchizacją i wartościowaniem wspomnianej struktury. Autorzy i redaktorzy recenzowanego tomu doskonale zdają sobie sprawę z historiograficznego wymiaru terminu „młodsza Europa”. Świadczy o tym przytoczona przez nich argumentacja. W zaprezentowanym przez nich ujęciu

pojęcie to odnosi się do historiograficznej odrębności tego obszaru. Powstaje pytanie: na ile na poziomie recepcji wskazanych w tomie idei odzwierciedla określony poza-historiograficznie fenomen kulturowy?

Przyjęte ramy chronologiczne (XI–XIII w.) odpowiadają początkom formowania się ruchu krucjatowego jako jednego z determinantów obserwowanych źródłowo przeobrażeń o charakterze społeczno-gospodarczym i polityczno-ideologicznym. Z nastaniem idei krucjatowych w Europie doszło do zmian związanych z funkcjonowaniem sieci komunikacyjno-handlowych (choćby w kontekście katastrofy gmin żydowskich na obszarze Cesarstwa) i wykształcenia określonych relacji dynastyczno-modlitewnych między przedstawicielami wspólnoty elitarnej. W stuleciu XIII natomiast nastąpiły rozwój kultury dworskiej i ukształtowanie się etosu rycerskiego. Tak wyznaczone ramy chronologiczne wpisują się w kontekst dyskursu odnoszącego się do przeobrażeń zachodzących na obszarze Europy Środkowo-Wschodniej i Północnej: zjawiska feudalizacji oraz kształtowania się ideału władcy i świętego, funkcjonowania ksiąząt Kościoła i duchownych, organizacji kościelnej, przemian zachodzących w zakresie patronatu świeckiego nad Kościołem itp., jak również zmian o charakterze społeczno-kulturowym, wiążąc się z przepływem i sposobem recypowania nowych idei w obrębie ówczesnych sieci władzy. Redaktorzy tomu zwrócili uwagę na sferyczny wymiar wspomnianych relacji, wskazując na: przeobrażenia zachodzące na poziomie organizacji militarnej i sądowniczej, kwestię formowania się ideologii i kultury rycerskiej oraz na szereg zmian związanych z konstytuowaniem się określonego wzorca władcy i związanych z jego władzą prerogatyw. Omówili znaczenie idei „świętej wojny” jako tej toczonej w imię Boga przez jego wojowników. Zabrakło niewielkiego choćby odniesienia do znaczenia tych terminów na podejmowanych badawczo obszarach (zwłaszcza na terenie Skandynawii) i wyjaśnienia kulturowych aspektów recepcji wspomnianych idei. Bez szerszego komentarza pozostawiono mechanizm stosunkowo łatwej (i atrakcyjnej w kontekście wcześniejszych wierzeń społeczności germańskich) akulturacji obszaru Skandynawii i recepcji przytoczonych zjawisk (przede wszystkim w niewielkim przedziale chronologicznym dzielącym je od konwersji). Zwrócono na nie uwagę pośrednio: w egzemplifikacjach przytoczonych przez poszczególnych autorów tekstów zawartych w recenzowanym tomie. Należy odnotować, że zaprezentowana we wprowadzeniu literatura przedmiotu jest aktualna. Pod względem merytorycznym i przeglądowym jest to zatem szczególnie istotna wartość publikacji.

Pracę podzielono na dwie części: pierwsza została zatytułowana *The Church and War*, druga – *Religion in War and its Cultural Expressions*. Pierwsza część składa się z sześciu rozdziałów. Pewną niekonsekwencją wobec akcentowanej przez redaktorów dysproporcji w rozpoznaniu tematu na poziomie studiów szczegółowych dla Europy Zachodniej i Południowej jest umieszczenie jako pierwszego tekstu Judit Gál na temat znaczenia biskupów i arcybiskupów Dalmacji w działaniach wojennych w XII i XIII w. (*The Role of the Dalmatian Bishops and Archbishops in Warfare During the Twelfth and Thirteenth Centuries: A Case Study on the Archbishops of Split*). Sam tekst, odnosząc się do przykładu duchownych ze Splitu, jest dobrym opracowaniem przeglądowym i źródłowym. Warto podkreślić, że autorka nie tylko odniosła się do tła historycznego przedstawianej problematyki badawczej (akcentując znaczenie upadku niezależności wspomnianego ośrodka), lecz także w przejrzysty sposób wyodrębniła rolę biskupów

i arcybiskupów w obrębie aktywności militarnej. Koncentrując się na tym zagadnieniu, nie pozostawiła duchowego wymiaru ich działalności na drugim planie. Z całą pewnością sposób zaprezentowania materiału źródłowego (także w kontekście ukonstytuowania się władzy Arpadów oraz określonych relacji zwierzchności, łączących ich z biskupami i arcybiskupami Splitu) stanowi o jakości naukowej tego rozdziału. Na uwagę zasługuje znajomość prozopografii, będącej w tym przypadku tłem źródłowym analizowanych procesów i zjawisk. Szkoda jedynie, że artykuł – przemyślany i komplementarny pod względem wykorzystanych przez autorkę źródeł – pozostawia pewien niedosyt. Wynika on z pytań nasuwających się po lekturze tekstu, a dotyczących wpływów Wenecji i Bizancjum. Badaczka kreśli bowiem obraz odnoszący się w pierwszej kolejności do kontekstów wpływów węgierskich, by na koniec świadomie posłużyć się konkretnymi przykładami ich oddziaływania w Splicie i na obszarze całej Dalmacji. Konstruowana przez autorkę narracja służy podkreśleniu aktywności Kolomana. Z tego powodu równoległe wpływy Wenecji i Bizancjum zostały ukazane marginalnie. W warstwie metodologicznej zabrakło w tym przypadku szerszej refleksji nad znaczeniem badań André Gundera Franka i zmiany klasycznego sposobu myślenia o relacjach centrum – zaplecze – peryferia¹. Analogicznie można postrzegać sposób zaprezentowania relacji między biskupami i arcybiskupami Splitu a dworem węgierskim (na poziomie zmian związanych z postrzeganiem patronatu świeckiego nad Kościołem i zagadnienia inwestytury, wpływu różnych ośrodków władzy na kształtowanie się specyfiki wspomnianego ośrodka – zgodnie z myślą A. G. Franka). Dobór osoby arcybiskupa wiązał się bowiem bezpośrednio z rywalizacją o wspomniane centrum Dalmacji. Analizowane przez autorkę źródła w mniejszym stopniu akcentują aspekt oddziaływania, równoległego i generatywnego znaczenia Wenecji, Bizancjum i władztwa Arpadów, ustępując akcentowaniu dominacji węgierskiej.

W drugim z rozdziałów (*Thirteenth-Century Hungarian Prelates at War*) Gábor Barabás omawia problematykę uczestnictwa prałatów węgierskich w wojnach toczonych w XIII w., robi to jednak w szerokim kontekście, jak na znawcę problematyki przystało². Na uwagę zasługuje zarówno dobór źródeł, jak i wyznaczenie cezur aktywności militarnej wyższego duchowieństwa. Autor, analizując dostępny materiał źródłowy, akcentuje konflikt między królem Emerykiem a księciem Andrzejem. Trudno nie zgodzić się z jego argumentacją, że szersze zmiany nastąpiły w tym przypadku po 1217 r., wraz z krucjatą podjętą przez Andrzeja II. Uczestnictwo władcy w krucjacie obliżowało przedstawicieli wyższego duchowieństwa do towarzyszenia mu w wyprawie. Ponadto cenne wydają się uwagi Barabása odnoszące się do znaczenia Ugrina z Kalocsa w podróży do Ziemi Świętej. Istotne jest też zwrócenie uwagi na rozdzźwięk między konfliktami toczącymi się w obrębie elit władzy i wywodzących się z ich grona przedstawicieli wyższego duchowieństwa a kwestią całkowitego podporządkowania ambicji wspomnianej grupy Kościołowi. Aspekt ten został zaprezentowany w sposób

¹ André Gunder FRANK, *ReORIENT: Global Economy in the Asian Age*, Berkeley–Los Angeles–London 1998.

² Por. jego najnowszą pracę: Gábor BARABÁS, *Popes, Rulers and their Delegates: Chapters of Papal-Hungarian Relations in the Thirteenth Century* (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi, vol. 13), Pécs 2023.

podkreślający kontekst epoki oraz odnoszący się do sporów wynikających z feudalizacji omawianego obszaru. Drugą wyznaczoną przez Barabásę cezurą chronologiczną – pozwalającą na obserwowanie wskazywanych przez niego zmian i przeobrażeń społeczno-kulturowych – są najazdy mongolskie.

Kolejny z tekstów (*The Image of "Warrior-Bishops" in the Northern Tradition of the Crusades*), autorstwa Sini Kangas, został poświęcony obrazowi wojujących biskupów w tradycji północnoeuropejskiej w dobie krucjat. Badaczka podejmuje problematykę kształtowania się etosu rycerskiego na obszarze Europy. Ze względu na bardzo bogatą literaturę przedmiotu zagadnienie to może stanowić odrębny obszar badań. Nieco rzadziej podejmowano je dla obszarów Europy Północnej czy konkretniej: w kontekście północno-wschodniego zlewiska Bałtyku. Kangas przedstawiła zarówno aspekty religijne uczestnictwa duchownych w wojnie, jak i (zależne od analizowanego materiału źródłowego) kulturowe aspekty zjawiska przelewania krwi w czasie krucjat. W średniowieczu koncentrowano się na różnych aspektach wspomnianej aktywności, tworząc nie tylko wzorce, lecz także określony schemat formacji intelektualno-duchowej związanej z prowadzeniem wojny. Podsumowanie tak szerokiego obszaru badań i dyskusji naukowej należy uznać za zadanie co najmniej trudne. Wydaje się, że to właśnie w tym tekście najbardziej zdają się wybrzmiewać przyświecające redaktorom analizowanego studium intencje. Badaczka wskazuje różnego rodzaju toposy i konwencje literackie, stara się (z pomocą możliwie szerokiej bazy źródłowej) dokonywać nie tyle pojedynczych egzemplifikacji i podawać instruktywne przykłady ich zastosowania, ile raczej porównań. W ten sposób niezwykle trafnie udaje się jej definiować kwestię przelania krwi i śmierci w boju, znaczenia ideologicznego obecności biskupów na polu walki czy ich wpływu na morale walczących, jak również dekonstruować i wyodrębnić pojedyncze elementy zjawisk składających się na sakralizację samej walki.

Równoległe wskazuje na wykształcenie się nowego etosu: krzyżowca, który przed rozpoczęciem walki dzięki pośrednictwu duchownych wybranych z woli Boga nie tylko przystępuje przed bitwą do komunii świętej, lecz także jest wspierany w jej trakcie poprzez fizyczną obecność duchownych wśród walczących. Autorka podkreśla jednolity przekaz źródłowy określonych powinności walczących, podając znane z literatury przedmiotu schematy interpretacyjne. Koncentrując się na obszarze Inflant oraz Estonii, omawia ponadto znaczenie aktywności biskupów misjonarzy. Zwraca też uwagę na względną swobodę pełnionych przez nich powinności (względem funkcjonowania ich odpowiedników w Ziemi Świętej). Podkreśla znaczenie relacji podległości duchownych względem władców, wskazuje na spoczywające na nich obowiązki wyposażenia wojowników, powinność aktywnego uczestnictwa w planowaniu kampanii militarnych i obecności podczas walki. W podanych przez nią przykładach kładzie nacisk na obowiązki duchownych wywodzących się z rycerstwa, ukazując ich jako „rycerzy Boga”.

Kolejny tekst, autorstwa Jacka Maciejewskiego (*Memory of the "Warrior-Bishops" of Płock in the Writings of Jan Długosz*), został poświęcony biskupom płockim. Zostali oni przedstawieni w kontekście pamięci o ich aktywności militarnej w tradycji dziejopisarskiej Jana Długosza. Maciejewski rozpoczyna swoje rozważania od analizy tekstu źródła, zwracając uwagę na jego funkcjonowanie. Omawia zachowane informacje dotyczące działalności biskupów płockich i zastosowane przez Długosza schematy

prezentacji ich aktywności, a następnie przedstawia stan badań nad analizowanymi źródłami. Uwagę zwraca przegląd literatury przedmiotu i metodologia prowadzonych badań. Otrzymujemy tu egzemplifikację sposobu pamiętania o aktywności militarnej biskupów, ale i pośrednio – obraz formacji intelektualnej i metod upamiętniania przeszłości przez autora źródła. Z całą pewnością jest to ujęcie nowatorskie, cenne dla wspomnianej problematyki badawczej. Analizowane przez Maciejewskiego relacje odnoszą się do niemal stuletniego okresu aktywności biskupów (obejmując okres od wypraw pomorskich Bolesława Krzywoustego po czas sprowadzenia krzyżaków do Polski). Z całą pewnością jest to jeden z najbardziej zajmujących tekstów w całym tomie.

W kolejnym z rozdziałów (*Preachers of War: Dominican Friars as Promoters of the Crusades in the Baltic Region in the Thirteenth Century*) Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen podejmuje zagadnienie budowy formacji duchowej uczestników ruchu krucjatowego, ideologiczno-duchowego wymiaru wskazanych aktywności militarnych po upadku Jerozolimy. Niewątpliwie w wieku XIII pojawiła się nie tylko potrzeba reformatorskiego myślenia o tego typu działalności, lecz także podtrzymania woli i morale uczestników świętej wojny. Badacz ten stara się naszkicować obraz trzynastowiecznego papieństwa i sytuacji w Europie, zwracając uwagę na znaczenie pojawienia się nowych formacji zakonnych mających sprostać omówionym przeobrażeniom. Podejmuje także kwestie znaczenia określonej formuły nauczania w odniesieniu do ruchu krucjatowego koncentrującego się na wybrzeżach Morza Bałtyckiego w ramach tzw. krucjaty północnej. Jednocześnie prezentuje możliwie szeroki przegląd stanu badań. Każdorazowo stara się zaprezentować wspomnianą ideę w kontekście dążeń papieństwa do podyktowanej potrzebą określonej aktywności militarnej. Niewątpliwie tego rodzaju ujęcie staje się w literaturze przedmiotu coraz częściej zauważalne oraz wskazuje na znaczenie badań o charakterze komparatystycznym. W przypadku tego artykułu pojedyncze egzemplifikacje zdają się jedynie tę potrzebę sygnalizować, ukazując również całe spektrum problemów definiujących sposób postrzegania uświęconej i sprawiedliwej wojny. W ten sposób dość płynnie autor tekstu przechodzi do znaczenia aktywności wymierzonej przeciwko herezykom na obszarze dzisiejszych północnych Niemiec. W omówieniu aktywności arcybiskupa Gerharda II z Bremy – w kontekście działalności zakonu krzyżackiego i dominikanów – brakuje jednak chociażby wspomnienia szczególniego charakteru arcybiskupstwa oraz związanej z nim tradycji misyjnej. Wydaje się, że to niezmiennie ta ostatnia (przynajmniej od końca XI w.) stanowiła źródło formacji intelektualno-duchowej ówczesnego duchowieństwa oraz warunkowała podejmowane przez nie działania. W tym przypadku przekładała się również bezpośrednio na sposób pojmowania akcji misyjnych i nauczania Kościoła. Autor sygnalizuje tu kwestie buntu nad środkową Wezerą oraz włączenie się papieża Grzegorza IX we wskazany konflikt przeciwko herezji, gdy równolegle nazywa te działania „krucjatą wewnętrzną”. Wydaje się, że brak odwołania do tradycji arcybiskupstwa w tym przypadku nieco spłaszcza podyktowane wspomnianą tradycją zmagania w obrębie tej krucjaty. Według dziejów arcybiskupstwa hambursko-bremeńskiego już od początku jego istnienia miało ono podejmować walkę między dobrem a złem, światłem panującym nad obszarem natchnionym przez Boga a ciemnością rozpościerającą się nad tym, co złowrogie i pogańskie bądź – jak w tym przypadku – dotknięte grzechem herezji. To właśnie grzech we wskazanej konwencji topicznej miał się stawać elementem

przedłużającym te zmagania, oddalającym grzesznego z natury człowieka od Boga oraz ostatecznego triumfu dobra nad złem. Topika ta dodatkowo wzmacnia narrację odnoszącą się do zagrożenia wewnętrzną herezją i złem.

Rozdział jest w znacznym stopniu nowatorski, jeśli chodzi o zagadnienie aktywności dominikanów. Autor bowiem przedstawia możliwie kompletne ujęcie tematyki, w sposób erudycyjny prezentuje aktualny stan badań i wybrane konteksty historiograficzne oraz syntetyzująco wypełnia pewną lukę w dotychczasowych, rozproszonych niekiedy studiach. Nieco wątpliwości budzi natomiast konstatacja odnosząca się do „mierzalności” efektywności misji dominikanów, postrzegana przez pryzmat relacji z papieżem. Rozumiejąc oczywiście pewną syntetyczną formułę i konstrukcję omawianego tekstu, należy wskazać, że wymiana korespondencji oraz zagrzewanie misjonarzy do odgrywania swej roli ma w tym przypadku nie tyle wymiar oceniający, ile raczej (niezależnie od efektywności i osiągniętych wyników) umacniający ich w wierze w zwycięstwa Boga i jego powierników nad złem. Z tego względu sformułowanie odnoszące się do oddania powierzonej im misji komuś innemu należy raczej uznać za pewien skrót myślowy, choć niezbyt fortunny. Mimo to jednak z całą pewnością rozdział ten stanowi ciekawą propozycję interpretacyjną dla obserwowanych źródłowo zjawisk.

Kolejny z rozdziałów (*Depictions of Violence in Late Romanesque Mural Paintings in Denmark*), autorstwa Martina Wangsgaarda Jürgensena, został poświęcony późnomańskiemu malarstwu duńskiemu i obecnej w nim przemocy. Odwołując się do zmian przedstawień ikonograficznych w XIII w., autor omawia zjawisko przenikania idei ogólnoeuropejskich na obszary Skandynawii. Akcentuje powszechność występowania określonych przedstawień, wskazuje na kontekst debaty historycznej toczony nad tym zagadnieniem i choć nie relacjonuje jej przebiegu, to podaje możliwe konteksty interpretacyjne. Prezentowany warsztat badawczy pozostaje w tym przypadku wyjątkowo szeroki i interdyscyplinarny. Łączy on zaczerpnięte z literatury przedmiotu elementy etosu rycerskiego i studia o charakterze źródłoznawczym z analizą kulturoznawczą oraz warsztatem historyka sztuki. Tekst został osadzony w określonej tradycji źródłowej, pozwalającej nie tylko podążać za omawianym kontekstem kulturowym, lecz także bezpośrednio „weryfikować” interpretacje autora na poziomie wybranej przez niego ikonografii. Ważnym aspektem rozdziału pozostaje zwrócenie uwagi na wymiar duchowy wspomnianych przedstawień i bezpośrednio „dekodowanie” elementów sztuki sakralnej w odwołaniu do Pisma Świętego. Należy zwłaszcza uwzględnić znaczenie zawartych tu konkluzji odnoszących się do budowy Nowego Jeruzalem jako elementu definiującego aktywność człowieka w sferze *sacrum* (poprzez – jak się może wydawać – wartości na pozór przeciwstawne: cierpienie, wojnę, śmierć z jednej strony, pobożność, krucjatę i pokonanie tego, co w człowieku grzeszne z drugiej).

Drugą część omawianej publikacji otwiera tekst Dušana Zupki pt. *Religious Rituals of War in Medieval Hungary Under the Árpád Dynasty*. Autor podejmuje tu szereg problemów badawczych uzupełniających narrację swojej monografii wydanej w 2016 r.³

³ Dušan ZUPKA, *Ritual and Symbolic Communication in Medieval Hungary under the Árpád Dynasty (1000–1301)* (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, vol. 39), Leiden–Boston 2016.

ale i wykracza poza syntetyczne postrzeganie problemu. Ponadto tekst koresponduje z wydaną w 2021 r. kolejną książką tego badacza⁴. Zupka, odchodząc od ujęć *stricte* podsumowujących, koncentruje się na źródłach narracyjnych, dyplomatycznych i prawnych. Definiuje i wskazuje kwestie stworzenia monarchii chrześcijańskiej, towarzyszącą jej retorykę i rytuały religijne, które stały się częścią aktywności militarnych prowadzonych przez kolejnych przedstawicieli dynastii Arpadów. Odwołując się do ujęcia porównawczego, badacz wykazuje, że analogiczne praktyki obecne były na terenie władztw Piastów i Przemyslidów. Aspekt ten może oznaczać podobny sposób recypowania idei europejskich, ale i akcentować uniwersalny wymiar analizowanych zjawisk. Dowodzą one przede wszystkim funkcjonowania wspomnianych obszarów (na poziomie ówczesnych elit władzy i recepcji kultury elitarnej) w sposób zbliżony do Europy Zachodniej i Południowej. Można oczywiście wskazać na generatywny wymiar kultury oraz występowanie pewnych odmienności wynikających ze zróżnicowania geograficznego (i chociażby różnej intensywności wpływów innych obszarów czy różnej chronologii przepływu określonych idei itp.), nie zmienia to jednak uniwersalnego obrazu świata chrześcijańskiego w średniowieczu. W omawianym artykule jego autor eksponuje: wieloaspektowość praktyk rytualnych związanych z udzielaniem błogosławieństwa wojującym, akty uświęcenia broni, znaczenie Najświętszej Marii Panny oraz – co szczególnie cenne – kwestię znaczenia tradycyjnych opiekunów wojowników: św. Marcina i św. Jerzego. Również ten aspekt może świadczyć o unifikacyjnym znaczeniu chrześcijaństwa. Podobnie można postrzegać fenomen kulturowy funkcjonowania kultu lokalnych świętych, którzy stali się patronami dynastii. Wśród nich szczególnie znaczenie zyskali św. Szczepan, św. Władysław i św. Emeryk. Zupka podkreśla, że mimo stosunkowo późnych źródeł dokumentujących omawianą przez niego problematykę trudno uznać, aby obszary Europy Środkowo-Wschodniej miały pod względem wędrowki idei czy recepcji ideologii chrześcijańskiej diametralnie odbiegać od analogicznych zjawisk na terenie Europy Zachodniej i Południowej. Trudno się z tą konkluzją nie zgodzić.

Kolejnym z tekstów jest rozdział autorstwa Radosława Koteckiego, zatytułowany *Pious Rulers, Princely Clerics, and Angels of Light: "Imperial Holy War" Imagery in Twelfth-Century Poland and Rus*. Badacz prezentuje w nim szeroki kontekst historyograficzny analizowanych zjawisk. Wraca do kategorii pojęć podstawowych i ponownie definiuje terminy istotne dla prowadzonej przez niego narracji. Wskazuje na znaczenie tradycji imperialnej, określając ją jako nie tyle formę prostego naśladownictwa określonych zjawisk i idei na obszarze Europy Środkowo-Wschodniej i Wschodniej, ile jako integralną część kultury chrześcijańskiej (którą analizuje). Bez wątpienia należy się zgodzić nie tylko z podaną przez niego interpretacją omawianych zjawisk, lecz także wskazać na znaczenie swego rodzaju ciągłości kulturowej między Europą karolińską a okresem panowania dynastii Ottonów. Kotecki formułuje wnioski wykraczające poza wcześniejszy stan badań, zwłaszcza tych wschodnioeuropejskich, starających się forsować hipotezy ugruntowane na poziomie ideologii towarzyszącej formowaniu się dziewiętnastowiecznych państw narodowych, idei wspólnoty państw słowiańskich (także

⁴ Idem, *Meč a kríž. Vojna a náboženstvo v stredovekej strednej Európe (10.–12. storočie)*, Bratislava 2021.

przetwarzanej w kontekście recepcji idei panslawizmu na terenie Półwyspu Bałkańskiego, narracji galicyjskiej itd.)⁵, ich wpływu na tradycję kształtujących się szkół historycznych czy – ogólnie rzecz ujmując – wynikających z sytuacji dziejowej Europy Środkowo-Wschodniej. Odchodzi również od analogicznych – obecnych także współcześnie – hipotez badawczych ukształtowanych na gruncie wpływu imperializmu rosyjskiego, jego oddziaływania na obszary zależne od monarchii habsburskiej itd. Zamiast tego prezentuje analizę źródłoznawczą, wskazuje na świadomość ideologii chrześcijańskiej w obrębie ówczesnych elit władzy, podkreśla, że w zasadzie do XII w. (co nie może dziwić ze względu na fascynacje ottońskie Kościołem bizantyjskim, o czym świadczy m.in. obecność przedmiotów liturgicznych pochodzenia wschodniego) pozostaje ona elementem kultury prestiżu w obrębie wspólnoty elitarnej. W rozdziale tym moim zdaniem zabrakło odniesienia autora do idei odnowienia Imperium – postrzeganego przez pryzmat uniwersalistycznych planów połączenia dwóch imperiów na poziomie Kościoła w rozumieniu biblijnym (unifikacji czterech królestw i postrzegania władcy jako nowego Dawida). Zwrócenie uwagi na ten problem mogłoby rozwiązać niektóre wątpliwości autora, wynikające ze wskazywanego przez niego kontekstu historiograficznego.

Podobnie jest w przypadku tekstu kolejnego z redaktorów recenzowanego tomu – Carstena Selcha Jensena, pt. *Religion and War in Saxo Grammaticus's Gesta Danorum: The Examples of Bishop Absalon and King Valdemar I*. Badacz ten podjął się wyjątkowo trudnego zagadnienia: analizy zjawisk religijnych i rytuałów wojennych obecnych w *Gesta Danorum Saxo Grammaticusa*. Egzemplifikację omawianej przez niego problematyki stanowiła historia biskupa Absalona i króla Waldemara I. W kategoriach źródłoznawczych omawia także specyfikę kroniki *Grammaticusa*. Na uwagę zasługuje w tym przypadku ogromna łatwość analizy tak wielowątkowego i trudnego dzieła, jakim są *Gesta Danorum*.

W dziesiątym rozdziale omawianej pracy (*Rhetoric of War: The Imagination of War in Medieval Written Sources (Central and Eastern Europe in the High Middle Ages)*) David Kalhous i Ludmila Luňáková podejmują zagadnienie retoryki wojennej, analizując struktury narracyjne konwencji zawartych w źródłach pisanych. Tekst został oparty na szerokim zasobie źródłowym i ma charakter porównawczy – nie jest studium pojedynczych przypadków, lecz w kategoriach syntetyzujących omawia złożoną i trudną problematykę badawczą. Wymagała ona od autorów zarówno znaczącej kwerendy, jak i ponownego spojrzenia na tekst *Kroniki Kosmasa*. Wydaje się, że udało im się zrealizować postawione sobie zadanie. Zestawienie szeregu tekstów kronikarskich (w tym *Kroniki Galla Anonima*, *Kroniki Kosmasa*, *Powieści minionych lat* oraz źródeł saskich), chociaż nie stanowi nowatorskiej metody, zostało zrealizowane w sposób nowatorski: ukazano bowiem nie tylko podobieństwa, lecz także chronologiczny układ zaobserwowanych zjawisk. Uwagę zwracają wskazane schematy zastosowanej przez poszczególnych kronikarzy konwencji oraz pewna odrębność (czy może raczej pewien podkreślony przez nich dystans) od Kosmasa, mającego zdaniem tych badaczy stronić od nadmiernego wychwalania czynów wojennych poszczególnych władców. Wydaje się,

⁵ Na temat kontekstu historiograficznego zob. Andrzej WIERZBICKI, *Jak powstało państwo polskie? Hipoteza podboju w historiografii polskiej XIX i XX wieku*, Warszawa 2019.

że główną ideą tekstu było odniesienie do okresu poprzedzającego ruch krucjatowy oraz konstituowanie się etosu rycerskiego i poszukiwanie jednolitych schematów naracyjnych dotyczących wojny. Zadanie to wydaje się dość trudne, wzięwszy chociażby pod uwagę różnicowanie się ludzi średniowiecza (także pod względem wolności osobistej) na poziomie możliwości pełnienia (lub nie) przez nich określonych funkcji militarnych. Można sądzić, że w tym przypadku cel artykułu nie został w pełni zrealizowany. Zainteresowanie budzi grupa uwag odnosząca się do legitymizacji działań militarnych władców. Wydaje się, że aspekt ten jest nieco wtórny względem określonych na poziomie źródła konwencji. W tym sensie może stanowić wyłącznie kwestię interpretacji. Dużo bardziej zajmujący pozostaje natomiast dyskutowany tu problem funkcjonowania etosu rycerskiego i chrześcijańskiego (czy raczej wpływu sposobu funkcjonowania zmilitaryzowanych społeczności na ich ukształtowanie). W tym przypadku odwołanie do epoki karolińskiej jako źródła formowania się wspomnianych idei jest jak najbardziej zasadne. Zabrakło tu jednak przywołania prac Bernarda S. Bachracha, Davida S. Bachracha i studiów podejmowanych przez Rosamond McKitterick⁶.

Kolejny z rozdziałów (*Civil War as Holy War? Polyphonic Discourses of Warfare During the Internal Struggles in Norway in the Twelfth Century*), autorstwa Bjørna Bandliena, został poświęcony problematyce badawczej koncentrującej się wokół konfliktów wewnętrznych dwunastowiecznej Norwegii. Tekst ten stanowi nie tylko studium o znaczeniu rywalizacji ówczesnych elit władzy, lecz także – odnosząc się do epoki tzw. wojen domowych w Norwegii⁷ – niejako zdaje się dekonstruować szereg hipotez badawczych, które przedstawiały ten problem w nieco anachronicznych kategoriach interpretacyjnych (nie zaś – jak w tym przypadku – wyłącznie w kategoriach źródłowych). Te ostatnie pozwalają na redefiniowanie zjawisk związanych z formowaniem się idei *rex iustus* na obszarze Norwegii. Bandlien, odnosząc się do tradycji historiograficznej, krok po kroku prowadzi swój wywód i akcentuje kontekst analizowanych zjawisk: z jednej strony osadzając je w wymiarze historii powszechnej, z drugiej natomiast wskazując na znaczenie świętej wojny w rywalizacji o władzę w Norwegii. W tym przypadku uwagę zwraca wczesna recepcja wspomnianej idei – sięgająca czasów Olafa Haraldssona. Zainteresowanie budzi także znaczenie terminu *iustitia* mającego odnosić się i definiować (w przypadku jakichkolwiek form uzurpacji korony św. Olafa) zjawisko wojny sprawiedliwej (toczonej w obronie praw do sprawowania władzy przez przedstawicieli dynastii panującej). Zdaniem badacza aspekt ten był

⁶ Bernard S. BACHRACH, *Early Medieval Jewish Policy in Western Europe*, Minneapolis 1977; idem, *Charlemagne's Early Campaigns (768–777): A Diplomatic and Military Analysis*, Leiden–Boston 2013; David S. BACHRACH, *Confession in the Regnum Francorum (742–900)* (History of Warfare, vol. 82). *The Sources Revisited*, The Journal of Ecclesiastical History, vol. 54: 2003, no. 1, s. 3–22; idem, *Warfare in Tenth-Century Germany* (Warfare in History, vol. 37), Woodbridge 2014; Rosamond MCKITTERICK, *The Carolingians and the Written Word*, Cambridge 1989; eadem, *Charlemagne: The Formation of European Identity*, Cambridge 2008; eadem, *Rome and the Popes in the Construction of Institutional History and Identity in the Early Middle Ages: The Case of Leiden Universiteitsbibliotheek Scaliger MS 49*, [in:] *Rome and Religion in the Medieval World: Studies in Honor of Thomas E. X. Noble*, ed. Valerie L. GARVER, Owen M. PHELAN (Church, Faith and Culture in the Medieval West), London–New York 2014, s. 207–234.

⁷ Konflikt dynastyczny toczony w Norwegii w latach 1130–1240.

akcentowany przez władze kościelne. W ten sposób arcybiskupi Nidaros zyskiwali nie tylko szczególną pozycję, lecz także byli obligowani do uczestnictwa w rywalizacji o władzę. Odpowiadali na formułowane przez pretendentów zarzuty oraz starali się kontrolować określony przebieg i schemat narracji (choć ze względu na złożoność ówczesnych relacji dynastycznych niejednokrotnie nie był to łatwy proces). Tekst Bandliena oddaje złożoność podejmowanej przez niego problematyki badawczej i wielowątkowość prowadzonej narracji, ukazując możliwie kompletny i syntetyczny obraz dwunastowiecznej sieci władzy.

W rozdziale dwunastym (*Martyrdom on the Field of Battle in Livonia During Thirteenth-Century Holy Wars and Christianization: Popular Belief and the Image of a Catholic Frontier*) Kristjan Kaljusaar omówił zjawisko męczeństwa doświadczanego na polu bitwy w trzynastowiecznych Inflantach w kontekście kształtowania się wyobrażeń o funkcjonowaniu pograniczy chrześcijaństwa oraz rozwoju idei świętej wojny. Tekst stanowi część wielowątkowej i szerokiej dyskusji toczącej się w literaturze przedmiotu. Męczeństwo było bowiem dla ludzi średniowiecza kwestią poruszającą wyobraźnię, kształtującą szereg ideałów, trudno zatem, by jako problem badawczy nie spotkało się z szerokim zainteresowaniem mediewistów. Odnosząc się do ideału pobożnych wojowników, autor wskazuje na ich znaczenie społeczne oraz na wymiar idei krucjatowych w procesie kształtowania się ideału świętości. Do nakreślenia obrazu Inflant zostało wykorzystanych wiele źródeł, łącznie z islandzką *Knytlínga saga*. Jest to obraz – jak się może wydawać – kompletny, osadzony w rzeczywistości źródłowej, wskazującej na wymiar syntetyzujący proponowanego ujęcia. Warto podkreślić, że tytuł tekstu jest dość przewrotny. Z jednej strony pola bitew obszaru Inflant nie przyniosły bowiem nowych świętych, z drugiej natomiast w przeanalizowanych przez autora źródłach bardzo wyraźnie był akcentowany pierwiastek świętości towarzyszący zarówno organizacji, jak i uczestnictwu w wyprawach prowadzonych na wspomniane obszary. Należy podzielić pogląd Kaljusaara o atrakcyjności idei męczeństwa w wojnie z poganami. Istotne znaczenie miała idea obrony Najświętszej Marii Panny i samego Kościoła. Wskazywany przez niego wymiar ideologiczny niesienia Krzyża Świętego stanowił (wobec śmierci uświęconych ideał świętej wojny wojowników) na tyle istotną motywację jednostkową, że była ona stale akcentowana w tekstach budujących formację duchową członków zakonów rycerskich. Mogła również bezpośrednio oddziaływać w wymiarze ideologiczno-propagandowym na wyobrażenia o wojnie toczonej na granicach świata chrześcijańskiego. Ważnym elementem tej formacji pozostawała zarówno pokuta, naśladowanie Chrystusa, jak i dążenie do realizacji określonego ideału. Jednocześnie należy wskazać na pewien rozdźwięk między śmiercią na polu bitwy a ideałem świętości (co w przypadku uznania przez Stolicę Apostolską w omawianym przez autora okresie pozostawało aktem dość trudnym do uzyskania, nie stanowiło jednak przeszkody w lokalnym uznaniu aktu śmierci w czasie bitwy z poganami za zaszczytną oraz w rozwoju lokalnych przekonań odwołujących się do jej uduchowionego wymiaru).

W ostatnim, trzynastym rozdziale recenzowanego tomu (*Orthodox Responses to the Baltic Crusades*) Anti Selart omawia zagadnienie postrzegania idei krucjaty północnej przez Kościół prawosławny. Przedstawia różnice związane ze znaczeniem wypraw krzyżowych między światem Europy łacińskiej a Kościoła wschodniego, jak również

odmienną ich rolę w prowadzeniu działalności misyjnej. W przypadku kampanii militarnych toczonych w ramach świętej wojny Kościół wschodni pozostawał bierny, dopatrując się jedynie dodatkowego wymiaru eschatologicznego w przypadku katastrofy, która nastąpiła wraz z najazdem Mongołów. W tym przypadku akcentowano znaczenie społeczne wspomnianych wydarzeń (jako czynnik mający mobilizować ludność do stawienia oporu Mongołom). Wbrew argumentacji zawartej w tekście należy jednak zwrócić uwagę na kulturowe znaczenie apokaliptycznych wizji zawartych w Księgach Jeremiasza i Ezechiela (wątek obecny w tekstach ruskich motywu końca Izraela i nadejściu barbarzyńskich plemion Północy). Ciekawym aspektem omawianej dyskusji pozostaje kwestia przyjęcia przez Cerkiew prawosławną idei chrztu kolejnych obywateli i jej podatność na nowe idee. Rozdział ten dopełnia tematycznie recenzowany tom studiów zwłaszcza w kwestii postrzegania publicznoprawnego aspektu chrztu – jako wyrazu podporządkowania określonej strukturze świeckiej.

Recenzowaną publikację można uznać za propozycję istotną dla mediewistycznych studiów specjalistycznych. Odrębną, ale wartą podkreślenia kwestią jest jakość wykonanych prac redakcyjnych oraz prezentowanego w ramach poszczególnych studiów warsztatu naukowego ich autorów. Istotne wydaje się każdorazowe osadzenie omawianych zagadnień w kontekście historii powszechnej. Praca stanowi ważny głos w dyskusji, umożliwiając szerokiemu gronu czytelników zapoznanie się z historią Europy Środkowo-Wschodniej i Północnej. Jest również przykładem popularyzacji wiedzy z obszaru interdyscyplinarnej mediewistyki.

Piotr Pranke*

 <https://orcid.org/0000-0001-9487-0143>

BIBLIOGRAFIA

- Bachrach, Bernard S. *Charlemagne's Early Campaigns (768–777): A Diplomatic and Military Analysis*. Leiden, Boston: Brill, 2013.
- Bachrach, Bernard S. *Early Medieval Jewish Policy in Western Europe*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1977.
- Bachrach, David S. "Confession in the Regnum Francorum (742–900): The Sources Revisited." *The Journal of Ecclesiastical History* 54/1 (2003): 3–22.
- Bachrach, David S. *Warfare in Tenth-Century Germany*. Woodbridge: The Boydell Press, 2014.
- Barabás, Gábor. *Popes, Rulers and their Delegates: Chapters of Papal-Hungarian Relations in the Thirteenth Century*. Pécs: University of Pécs, Center for Ecclesiastical Studies, 2023.
- Frank, André Gunder. *ReORIENT: Global Economy in the Asian Age*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1998.

* Instytut Historii i Archiwistyki, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

 piotrpranke@umk.pl

- Kotecki, Radosław, Carsten Selch Jensen and Stephen Bennett, eds. *Christianity and War in Medieval East Central Europe and Scandinavia*. Leeds: Arc Humanities Press, 2021.
- McKitterick, Rosamond. *Charlemagne: The Formation of European Identity*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- McKitterick, Rosamond. "Rome and the Popes in the Construction of Institutional History and Identity in the Early Middle Ages: The Case of Leiden Universitetsbibliotheek Scaliger MS 49." In *Rome and Religion in the Medieval World: Studies in Honor of Thomas E. X. Noble*, edited by Valerie L. Garver and Owen M. Phelan, 207–234. London, New York: Routledge, 2014.
- McKitterick, Rosamond. *The Carolingians and the Written Word*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
- Wierzbicki, Andrzej. *Jak powstało państwo polskie? Hipoteza podboju w historiografii polskiej XIX i XX wieku*. Warszawa: Instytut Historii PAN, 2019.
- Zupka, Dušan. *Meč a kríž. Vojna a náboženstvo v stredovekej strednej Európe (10.–12. storočie)*. Bratislava: VEDA SAV, 2021.
- Zupka, Dušan. *Ritual and Symbolic Communication in Medieval Hungary under the Árpád Dynasty (1000–1301)*. Leiden, Boston: Brill, 2016.

